

Vilija LAZAUSKAITĖ-RAGAIŠIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

DVISKIEMENIŲ *u* KAMIENO DAIKTAVARDŽIŲ KIRČIAVIMO RAI- DA PIETŲ AUKŠTAIČIŲ IR RYTŲ AUKŠTAIČIŲ VILNIŠKIŲ PARIBIO ŠNEKTOSE

Pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio – Apso, Gervėčių, Dieveniškų, Lazūnų, Rodūnios, Pelesos, Zietelos, Punsko ir kt. – šnektose įvairuoja ir ne-gausaus *u* kamieno daiktavardžių linksniavimo resp. kirčiavimo paradigmos¹. Ana-lizei parinkti dažniausiai pasitaikantys dviskiemeniai *u* kamieno daiktavardžiai ir jų variantai, pvz.: *lietūs* (3) ZtŽ 357, DvT 86, Asv, Brsl, Grv, Rod, Pls (LKŽ K), Pns (mg. įr. rg. Nr. 50)² / *lytūs* (3) ZtŽ 357³ / *lietūs* (4) LzŽ 146, Aps, Rod (LKŽ K) / *lietus* DvT 76; *piētūs* (4) ZtŽ 477, Grv (LKŽ IX 933), Aps (Morkūnas 1989, 96), *pí.tus* Ram (Tuomienė 2001, 164) / *pietai* (4) Dv (Lipskienė, Vidugiris 1967, 195), Aps (Morkūnas 1989, 96), Dv, Pls, Sn (LKŽ K), Grv (Kardelytė 1975, 52) / *piėtai* (2) Dv (LKŽ IX 931), Sn (LKŽ K); *sūnūs* (3) LzŽ 250, ZtŽ 641, Mlk (LKŽ XIV 178), Arm, Pns, Žrm (LKŽ K), *sunūs* (plg. *sūnu.*) DvT 40, 48, 63, *neturū sunaūs* (plg. *dū sūnus*) Dv (mg. įr. rg. Nr. 68) / *sūnus* ZtŽ 59, 67, 94, 151, 361, 641, Aps (Morkūnas 1989, 96), *sūnus didelis* Zt (LKŽ K) / *sūnas* LzT 14, 30; *tuīgus* (2) LzŽ 273, ZtŽ 718, Nč (LKŽ K), Zt (Vidugiris 1969, 176), *g'ėras tuīgus* Pls (mg. įr. rg. Nr. 218) / *turgūs* (4) Sn (LKŽ K), *turgaūs* Aps (Morkūnas 1989, 96), *nuog turgū* Pls (LKŽ XVII 135), *iš turgū* Vrnv (LKŽ K); *viršūs* (4) LzŽ 289, ZtŽ 774, Sn, Rod (LKŽ XIX 629), Grv, Pls (LKŽ K), BltT 69 / *viršus* Pls (mg. įr. rg. Nr. 218), *iš viršaus* Dv (LKŽ XIX 629); *žmogūs* (4) LzŽ 297, ZtŽ 811, Aps, Grv, Dv, Pns (LKŽ K) / *žmōgus* ZtŽ 71, 109, 358, 365, 811, Zt (LKŽ K) / *žmuōj* LzŽ 51, 96, 130, 297 ir pan.⁴ Šių paribio šnektų aprašuose akcentinių gretybių atsi-radimas plačiau nenagrinėtas, bandyta paaiškinti tik paties linksniavimo tipo nyki-mo priežastis, kurios paprastai nusakomos kaip stipresniojo *o* kamieno įtaka (Šu-kys 1960, 181; Lipskienė, Vidugiris 1967, 195; Kardelytė 1975, 51–52; Morkūnas 1989, 96 ir kt.).

¹ Šnektos, iš kurių surinkta medžiaga, nurodytos priede.

² Nurodomas magnetofoninio įrašo, saugomo Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektolo-gijos skyriaus fonduose, numeris.

³ Zietelos šnektoje gretimai vartojamos formos *lietūs* ir *lytūs*.

⁴ Pietinių aukštaičių paribio šnektose užrašyta ir daugiau *u* kamieno daiktavardžių, plg. *alūs* LzŽ 20, ZtŽ 51, *medūs* ZtŽ 388, *pėkus* ZtŽ 470, *sniegūs* LzŽ 241 ir pan.

Straipsnyje aptariamas linksniavimo tipas negausus visose indoeuropiečių kalbose, todėl nuo seno yra veikiamas stipresniųjų kamienų (ypač *o* kamieno), išsamiau žr. (Kazlauskas 1958, 180; 1968, 226–227). Pavyzdžiui, graikų kalboje pasitaiko *u* kamieno daiktavardžių, perėjusių į *o* kamieną, plg. klasikinės graikų epochos *viós* vietoj *viús* (Šantren 1958, 78; plg. dar Kazlauskas 1968, 227). Slavų kalbose *u* kamieno daiktavardžių perėjimą į stipresnį *o* linksniavimą nulėmė fonetikos raida: ide. *-*us* ir *-*um*, taip pat kaip *-*ōs* ir *-*ōn*, slavų prokalbėje virto *o*, todėl anksti sutapo abiejų kamienų vienaskaitos vardininko ir galininko formos (Šachmatov 1957, 20)⁵.

Ir baltų kalbose *u* kamieno daiktavardžiai nyksta veikiami *o* kamieno: *o* kamieno formos prūsų kalbos paminkluose vartojamos greta *u*-kamienių, plg. vns. vard. *soūns* „sūnus“, kilm. *soūnas* „sūnaus“ – kaip *Deyws* „dievas“, *deiwas* „dievo“ (žr. plačiau Mažiulis 1988, 191–192; 1997, 141). Latvių kalboje vyriškosios giminės *u* kamieno daiktavardžiai dabar turi tik *o* kamieno daugiskaitą (Endzelīns 1951, 685). Lietuvių kalboje taip pat ryški *u* ir *o* kamienų sąveika. Pavyzdžiui, bendrinės kalbos, Šaukėnų ir Tirkšlių šnektų linksniavimo tipų hierarchinio grupavimo „medžiai“ rodo aiškų šių linksniavimo tipų suartėjimą (Girdenis, Rosinas 1977, 341–347).

Akivaizdus negausaus *u* kamieno daiktavardžių perėjimas į stipresnį *o* kamieną paprastai grindžiamas homoniminių formų buvimu. Jų ypač gausu pietų ir rytų aukštaičių vilniškių paribio šnektose, plg. šių šnektų *u* kamieno paradigmą:

Vienaskaita

V. <i>sūnūs / sūnas</i>	<i>tuŕgus</i>
K. <i>sūnaūs / sūno</i>	<i>tuŕgaus / tuŕgo</i>
N. <i>sūnui / sūnu / sūnuo</i>	<i>tuŕgui / tuŕgu / tuŕguo</i>
G. <i>sūnų</i>	<i>tuŕgų</i>
Įn. <i>sūnuĩ / sūnu</i>	
Vt.	<i>tuŕgųj</i>
Š. <i>sūnaũ / sūne</i>	

Daugiskaita

V. <i>sūnūs / sūnai</i>	<i>/ turgaĩ</i>
K. <i>sūnų</i>	<i>turgų</i>
N. <i>sunũm(i) / sūnám(s)</i>	<i>/ turgám</i>
G. <i>sūnus</i>	<i>turgūs</i>
Įn. <i>/ sūnaĩs</i>	<i>/ turgaĩs</i>
Vt.	<i>tuŕguosa / turguõsu(i)</i>
Š. <i>sūnūs / sūnai</i>	

Produktyvaus *o* kamieno įtaką *u* kamieno raidai patvirtina ir statistikos duomenys. Atlikus linksnių, kurių paraleliai vartojamos abiejų kamienų lytys, analizę, paaiškėja, kad pietinių aukštaičių paribio šnektose *o* kamieno formos pasitaiko beveik du kartus dažniau nei *u* kamieno. Iš 249 atvejų 155 (arba 62,2 %) formos yra *o* kamieno, likusios 94 (arba 37,8 %) lytys priklauso *u* kamieniui.

Surinkta medžiaga rodo, kad visame pietinių aukštaičių šnektų plote išlaikomas panašus *u* ir *o* kamienų formų santykis. Produktyvaus *o* kamieno formos sudaro apie 62 % užrašytų atvejų (iš 477 formų 296). Palyginus vienaskaitos ir daugiskaitos

⁵ Taip pat iš dalies germanų ir lotynų kalbose.

paradigmas matyti, kad pietinių aukštaičių šnektose vienaskaita geriau išlaiko senąją fleksiją nei daugiskaita. Vienaskaitoje *o* kamieno formos sudaro tik 29 % (iš 169 atvejų 49), daugiskaitoje – net 80,2 % (iš 308 lyčių 247). Ypač dažnai naujosios daugiskaitos formos vartojamos paribio šnektose. Iš užrašytų 95 atvejų 81 (arba 85,3 %) lytis yra *o* kamieno.

Bendrą tendenciją – tai, kad *u* kamieno daugiskaita tarmėse nykstanti greičiau nei vienaskaita, – patvirtina ir pietinių aukštaičių, ypač paribio, šnektų duomenys⁶. Šis reiškinys pirmiausia aiškintinas *o* ir *u* kamienų daugiskaitos kilmininkų (plg. *vilkū* ir *sūnū*), taip pat po akūtinių galūnių trumpėjimo ir daugiskaitos galininkų bei dviskaitos vardininkų-galininkų (plg. *sūnus*, *dū sūnu* ir *vilkūs*, *dū vilkū*) formų sutapimu (Kazlauskas 1959, 43; 1968, 228–229). Akūtinių galūnių trumpėjimas lietuvių kalboje, K. Būgos nuomone, vykęs ne anksčiau kaip XII–XIII a. (Būga 1961, 45–46). Nuo tada negausus *u* kamieno linksnių galūnes pradėta keisti produktyvaus *o* kamieno fleksija. XVI–XVII a. raštuose, be fonetiškai sutapusių linksnių, naujosios *o* kamieno lytis, išskyrus daugiskaitos vietininką, dar gana retos (Kazlauskas 1959, 22–40; plg. dar Zinkevičius 1966, 251). Tikėtina, kad dažnai vartojamų daugiskaitos formų sutapimas ilgainiui lėmė visos *u* kamieno daugiskaitos perėjimą į stipresnį *o* kamieną, pvz.: *sūnai*, *sūnū*, *sūnám(s)*, *sūnus*, *sūnais* ... ir *vilkai*, *vilkū*, *vilkám(s)*, *vilkūs*, *vilkais* ... (plg. Kazlauskas 1968, 229).

Nemaža įtakos senosios fleksijos nykimui bus turėjęs ir morfologinis paradigmos išlyginimas – sutrumpėjusios triskiemenės *u* kamieno daugiskaitos naudininko ir įnagininko formos buvo pakeistos stipriojo *o* kamieno lytimis. Todėl pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio šnektose šių linksnių *u* kamieno formos pasitaiko labai retai. Rodos, iki šiol šiose šnektose vartojamos tik triskiemenės daugiskaitos įnagininko lytis, plg. *pietumì* Grv (LKŽ K), *sūnumì* / *sūnùmi* Grv, Zt (LKŽ XIV 178), *tuřgumi* Pns (mg. įr. rg. Nr. 48). Triskiemenių daugiskaitos naudininko formų nepastebėta iš viso. Kai kuriose šnektose jos keičiamos *o* kamieno lytimis su *-ami*, plg. *sūnāmi*, ir *-amu*, plg. *sūnāmu*. Surinkta medžiaga rodo, kad daugiskaitos formos su *-amu* dabar būdingos tik Dieveniškųjų šnektai (Morkūnas 1995, 457; plg. dar Lipskienė 1968, 188; LKA III 65–66, žemėl. Nr. 61)⁷. Sutrumpėjusių *u* kamieno daugiskaitos naudininko, plg. *su.nùm* Ram (Tuomienė 2001, 165), *sūnùm padalìno* Sn (LKŽ K), *dā liko pietùm* DvŽ K, ir įnagininko, plg. *aìna viršum̃* Dv (LKŽ K), formų užrašyta tik keletas. Vietoj jų, kaip minėta, išsigalėjusios stipriojo *o* kamieno lytis (plg. LKA III, žemėl. Nr. 61, 66).

⁶ Aukštaičių šnektose vietomis paraleliai dar vartojamos *o* ir *u* kamienų daugiskaitos formos, žemaičių šnektose, išskyrus pietines šnektas, *u* kamieno daugiskaita išnykusi (Zinkevičius 1966, 250–251; Kazlauskas 1968, 232–237; plg. dar Morkūnas, Vidugiris 1957, 181; Senkus 1958, 186; 1959, 216; Salys 1992, 98; Morkūnas 1969, 113–114; Kardelytė 1975, 51; Rinkauskienė 1998, 188–191).

⁷ Formų su *-ami* užfiksuota vakarų dzūkų šnektų plote (LKA III 65–66, žr. žemėl. Nr. 61).

Senosios *u* kamieno fleksijos nykimą galėjo lemti ir kuopinė daugiskaita, iki šiol gyva pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių, ypač paribio, šnektose (plg. Stundžia 1981, 191–196; Grumadienė 1994, 105–108; Mikulėnienė 1996, 152 ir kt.). Tikėtina, kad homoniminių formų buvimas ir kiekybinis paradigmos išlyginimas sudarė palankias sąlygas greta *u* kamieno daugiskaitos rastis stipresnio *o* kamieno apibendrintam galūninio kirčiavimo variantui su *-ai*, plg.:

vns. *lietūs*: dgs. *liētūs** : *lietai* Lz, Zt, Arm, Pls, Pns ...⁸

vns. *sūnūs*: dgs. *sūnūs* Zt, Ram : *sūnai* Lz, Zt, Dv, Aps, Nč, Ram, Pls, Pns, Sn ...

vns. *viršūs*: dgs. *viršūs** : *viršai* Lz, Zt, Dv, Grv, Pns ...

Surinkta medžiaga rodo, kad paribio šnektose vyrauja galūninio kirčiavimo formos su *-ai*. Iš užrašytų 76 daugiskaitos vardininko formų 65 (arba 85,5 %) priklauso modeliui su *-ai*, plg. *pietai* Ram, Aps, Grv, Pls; 6 (arba 7,9 %) yra senojo linksniavimo tipo su *-ūs* lytys, plg. *piētūs* Zt, Aps, Grv, Ram, likusios 5 (arba 6,6 %) skirtinos šakninio kirčiavimo variantui su *-ai*, plg. *piētai* Dv, Sn ir pan. Iš sukauptos medžiagos matyti, kad galūninio kirčiavimo formos su *-ai* įsigalėjusios ne vien tik paribio šnektose – jų gausu visame pietų aukštaičių ir gretimų šnektų plote (plg. Šukys 1960, 181; Stang 1966, 217; Zinkevičius 1966, 252; Kazlauskas 1968, 237; Kardelytė 1975, 57). Oksitoniškai kirčiuojamos formos sudaro apie 83 % (iš 186 lyčių 156) pietinių aukštaičių šnektose užrašytų atvejų.

Statistinė duomenų analizė atskleidė du dalykus. Pirma, vyraujantis kirčiavimo modelis su *-ai* iš vartosenos baigia išstumti senąją daugiskaitos fleksiją su *-ūs*. Antra, ši galūninio kirčiavimo variantą paribio šnektose linkstama apibendrinti visam *u* kamieno linksniavimo tipui, pavyzdžiui, šiose šnektose užrašyta net daiktavardžio žmogūs *o*-kamienių daugiskaitos paradigmos formų, plg. *užājom mēs keturiasdēšim trīs žmogai* LzŽ 72, 116, *tj nuvējo pinki žmogai* LzŽ 554, *trīs žmogai insitāp'inō* ZtŽ 812, *dēšimt žmogū priskabīno* LzŽ 28, *pilnā pirkiā žmogū* LzŽ 297, *tok'ū l'ietūv'išku jau žmogū n'ēr s'en'es'n'ū* ZtŽ 358, *tū žmogū n'èrag'u n'iko* ZtŽ 812, *suskait'eū l'ik šiņto žmogais* ZtŽ 594, *sūstarē su žmogais* Zt (LKŽ K), *iždaužē trīs žmogūs* ZtŽ 812 ir pan.⁹, plg. dar:

vns. *tuŗgus* : dgs. *tuŗgūs** : *turgai* Ram, Zt, Pls, Pns ...

tuŗgū Dv : *turgū* Pls, Vrnv

Iš pateiktos medžiagos matyti, kad daugiskaitai su *-ai* buvo būdinga linksniavimo ir akcentinių paradigimų neutralizacija (plg. Stundžia 1981, 195)¹⁰. Todėl baritono *tuŗgus* (plg. s. rus. *mopz, mopza*; M. Daukšos raštų šakninio kirčiavimo formas *tuŗgus, tuŗguje*, žr. Skardžius 1935, 124) forma *turgai*, atsiradusi galbūt

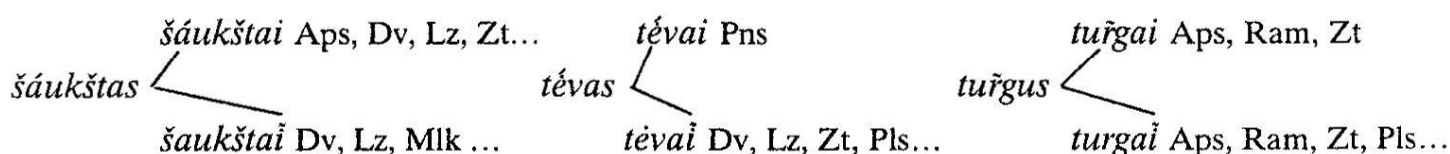
⁸ Žvaigždute (*) pažymėtos lytys pietų aukštaičių paribio šnektose neužrašytos.

⁹ Su kuopine daugiskaita sietina ir forma *žmoniai* (4) ZtŽ 812.

¹⁰ Plačiau apie neutralizaciją žr. Girdenis 1995, 151–152.

dėl kuopinės daugiskaitos poveikio, nesiskiria nuo oksitonų (pvz.: *lietūs, sūnūs, viršūs*) daugiskaitos vardininko lyčių, pvz.: *lietai, sūnai, viršai* (plg. Skardžius 1943, 54–55). Šių galūninio kirčiavimo formų atsiradimas aiškintinas ne vien kuopinės daugiskaitos įtaka, o pirmiausia sietinas su pačių *u* kamieno daiktavardžių akcentinėmis savybėmis. Kadangi *u* kamieno akūtinės šaknies baritonų, galima sakyti, nėra, o oksitonų šakniai būdingesnis cirkumfleksas nei akūtas, šnektose lengvai įsitvirtino apibendrintas galūninio kirčiavimo daugiskaitos modelis su *-ai*¹¹. Todėl daugiskaitos galininko galūnėje kirčiuojama forma *sūnūs* laikytina paradigmos išlyginimo atveju, plg. *turėj p'enkis sunūs* ZtŽ 160, *penkis sūnūs* Grv (LKŽ XIV 178), *anas sūnūs pasiūsdavo* Mlk (LKŽ XIV 178), *sūnūs* Pns (Zinkevičius 1966, 47), Brsl (LKŽ K), *mānas sunūs pa(s) savū(s) sunūs važinėja* LzT 12, *kēturis sūnūs tūri* Dv (mg. įr. rg. Nr. 335), *g'erūs sunūs turū* Ram (mg. įr. rg. Nr. 385), *už sunūs m'el'dz'uos* Pls (mg. įr. rg. Nr. 349) ir pan. Nemaža įtakos galėjo turėti ir produktyvaus *o* kamieno analogija – daugiskaitos galininko galūnėje kirčiuojamos akūtinės šaknies lytys, plg. *n'ėša b'eržūs* LzT 27, *gru.dūs* ZtŽ 213, Dv (Lipskienė, Vidugiris 1967, 196), *išvėto gru.dūs* LzT 13, *gru.dūs* ŠltT 142; BltT 55, 71, 86, *uñtaiso veřsam jungūs* LzŽ 98, *padārį jungūs* LzŽ 102, *gūrina kaulūs* LzŽ 28, 90, *kaulūs láužo* LzŽ 141, *kaulūs* ŠltT 140, *visūs kelmūs* LzŽ 114, *krūmūs* LzŽ 18, *lungūs unštātē* LzŽ 199 ir pan.

Kuopinės daugiskaitos išlaikymas pietinėse aukštaičių šnektose lėmė ir tolesnę *u* kamieno daugiskaitos raidą. Nykstant senajai *u* kamieno paradigmai, greta daugiskaitos formų su oksitonine galūne *-ai* atsirado retai registruojamos šio kamieno ir šakninio kirčiavimo lytys, plg. *piėtai* Dv, Sn, *tuřgai* Aps, Ram, Zt ir pan.¹² Ko gera, stipresnio *o* kamieno apibendrintas dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – modelis analogijos principu galėjo būti pritaikytas ir *u* kamienui¹³ (plg. Stundžia 1981, 195), plg.

Surinkta medžiaga rodo, kad šakninio kirčiavimo formas su *-ai* pastebimos tose šnektose, kuriose iš vartosenos jau išstumta senoji daugiskaita su *-ūs*. Rodos, tik Zietelos ir Ramaškonių šnektose šalia vyraujančios daugiskaitos paradigmos su *-ai* užfiksuotos ir labai retos šakninio kirčiavimo formas su *-ai*, ir senosios lytys su *-ūs*.

¹¹ Plg. daugiau cirkumfleksinės šaknies *u* kamieno daiktavardžių – *alūs, medūs, pėkus* (plg. Skardžius 1943, 54–55; žr. dar Zinkevičius 1980, 236).

¹² Plg. dar *piėtai* (2) Nmč (LKŽ IX 931), Kč, Kpč, Vrn (LKŽ K), *tuřgai* Pb (LKŽ XVI 134), Mrs (LKA III 58), Srj (mg. įr. rg. Nr. 700, 701).

¹³ Iki šiol semantinę dviejų daugiskaitų opoziciją geriausiai išlaikę tik tam tikros mikrosistemos, pavyzdžiui, šeimos vardai ir giminystės terminai (plg. Stundžia 1981, 196). Apeliatyvai kuopine reikšme vartojami retai.

Šiose šnektose naujosios šakninio kirčiavimo formos su *-ai* užrašytos tik tų daiktavardžių, kurių senosios fleksijos lytys jau nevartojamos, plg. *tuŗgai* / *turgai* ir *piētūs* / *pietai*, *sūnūs* / *sūnai*.

Negausaus šakninio kirčiavimo modelio egzistavimas gali būti nulemtas įvairių priežasčių. Viena iš jų – pačių *u* kamieno daiktavardžių akcentinės savybės. Iš pietų aukštaičių šnektų ploto surinkti duomenys rodo, kad baritono *tuŗgus* šakninio kirčiavimo formos su *-ai* pasitaiko dažniau nei visų *u*-kamienių oksitonų kartu paėmus (iš 12 užrašytų atvejų 8 kartus užfiksuota forma *tuŗgai*).

Pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių, ypač paribio, šnektose stipriojo *o* kamieno formos intensyviai braunasi ir į *u* kamieno vienaskaitos paradigmą. Kamienų mišimo pagrindine priežastimi taip pat laikomos homoniminės formos. Šiose šnektose fonetiškai sutapusios *o* ir *u* kamienų vienaskaitos galininko galūnės, plg. *sūnu* ir *vilka* > tarm. *vilku*. Be to, vartojamos bendros ir vienaskaitos naudininko formos, plg. *sūnui* ir *vilkui*¹⁴, *sūnu* ir *vilku*¹⁵, *sūnuo* ir *vilkuo*¹⁶.

Dėl sutapusių galūnių poveikio ir likusios *u* kamieno vienaskaitos paradigmos linksnių formos ilgainiui galėjo būti pakeistos *o*-kamienėmis. Visų pirma vienaskaitos įnagininko, kurio galūnę *-um* po kiekybinio paradigmos išlyginimo pietinėse aukštaičių šnektose vis labiau nustelbia *o* kamieno galūnė *-u*, plg. *vilku* ir *sūnu* (plg. Zinkevičius 1966, 252; plg. LKA III, žemėl. Nr.42). Ko gera, *u* kamieno įnagininko senosios galūnės nykimui įtakos galėjo turėti ir dviskaitos formos, lig šiol vartojamos pietinių aukštaičių paribio šnektose, plg. *dū sūnu turėjo* Grv (LKŽ K), *abūdu sūnu mōkslan išlāido* Pns (mg. įr. rg. Nr. 54), *dū sūnu ir dūkerį užaugino* Zt 289, *tūri du sunū* ZtŽ 641 ir pan. Senieji raštijos paminklai rodo, kad šis reiškinys nėra visiškai naujas – kai kuriuose XVI–XVII a. raštuose jau randama ir vienaskaitos *o* kamieno formų, plg. M. Mažvydo raštuose *βmogu, sunu*, B. Vilento raštuose *sunu*, J. Bretkūno „Postilėje“ *βmogu, sunu* ir pan. Naujosios *o* kamieno lytys iš pradžių buvo labiau paplitusios žemaičių ir vakariečių raštuose, rytų aukštaičių raštijos paminkluose (K. Sirvydo „Punktuose sakymų“) randamos tik *u* kamieno vienaskaitos įnagininko formos (išsamiau žr. Kazlauskas 1968, 221–222). Galbūt vienaskaitos įnagininko senąją formą išlaikyti padėjo ir *u* kamieno būdvardžiai, turintys kai kuriuose XVI a. paminkluose tą pačią fleksiją, plg. M. Daukšos „Postilėje“ *aiβkūmi, baisūmi, bragūmi* ir pan., K. Sirvydo *teysumi, sotumi* greta *brungu, meylu, smutku* ir pan. (Kazlauskas 1968, 222; plg. Rinkevičienė 1998, 189).

¹⁴ Galūnė *-ui* būdinga rytų, *-u* – pietų aukštaičiams (Zinkevičius 1966, 208; žemėl. Nr. 75; plg. dar Mažiulis 1970, 107).

¹⁵ V. Mažiulis pirmasis iškėlė hipotezę, pagal kurią lie. (*vilka*)-*u* resp. (*vilka*)-*ui* kildintinas iš lie. (*sūna*)-*u* resp. (*sūna*)-*ui*, t. y. iš *u* kamieno (Mažiulis 1970, 106–122). Priėmus šią hipotezę, pasak S. Ambrazo, *o* ir *u* kamienų mišimą tektų nukelti į labai tolimus prabaltų laikus (Ambrazas 1993, 36).

¹⁶ Šios formos dažniausiai vartojamos Gervėčių šnektose (Zinkevičius 1966, 108; Jonaitytė 1989, 234).

Turima medžiaga rodo, kad šalia vienaskaitos kilmininko galūnės *-aus*, plg. *alaūs* LzŽ 20, ZtŽ 51, *cùkraus* Lz (LKŽ K), paribio šnektose dažnos *o* kamieno formos, plg. *ālo v'irė* ZtŽ 49, *cùkro* Zt Ž 53, 112; plg. dar *sūnaūs* LzŽ 67, 140, 254, *su.naūs* ZtŽ 397, 641, *sūnaūs* Dv, Lz (LKŽ K)... ir *sūno* ZtŽ 463, 498, 533, *až mano sūno* Lz (LKŽ XIV 178), *sūna* Aps (Morkūnas 1989, 96); *tuřgaus* Pns (LKŽ K), *tuřgaus* Aps (Morkūnas 1989, 96), *iš tuřgaus* Pls (mg. įr. rg. Nr. 218)... ir *an tuřgo* LzŽ 24, 38, 81, 196, 273, ZtŽ 80, 114, 179, 253, 718, Lz, Zt (LKŽ XVII 134), Zt (Vidugiris 1969, 176), *tuřgo* LzT 15, *iš tuřgo* BltT 81; *viršaūs* ZtŽ 139, 220, 371, 774, Pls (LKŽ XIX 629), Dv, Pns (LKŽ K)... ir *viršo* LzŽ 289, ZtŽ 774, Lz, Zt (LKŽ XIX 606); *žmogaūs* ZtŽ 811, Grv, Zt (LKŽ K)... ir *n'erag'ėt žmōgo* ZtŽ 365, *nuk tō žmōgo* ZtŽ 349, *až žmōgo* LzŽ 28, 33, *un žmōgo* LzŽ 50, *žmōgo* Pls (LKŽ K) ir pan. Kai kuriose šnektose jau vartojamos ir vienaskaitos vardininko *o* kamieno galūnės, plg. *ālas* ZtŽ 49, *cùkras* ZtŽ 112, *pėkas* ZtŽ 470, *sūnas* LzT 14, 30, 38, *viršas* ZtŽ 774 ir pan.

Naujųjų *o* kamieno vienaskaitos formų atsiradimas galėjo priklausyti nuo įvairių kitų veiksnių. Vienas iš jų – kuopinės daugiskaitos poveikis. Vyraujantis daugiskaitos modelis su *-ai*, kuriam būdinga kamienų ir akcentinių paradigmų neutralizacija, gali lemti intensyvesnį vienaskaitos formų perėjimą į *o* kamieną. Pastebėta, kad senovinę (*u* kamieno) fleksiją šnektose geriau išlaiko tie *u* kamieno daiktavardžiai, kurie turi tik vienaskaitą, plg. *alūs*, *medūs*, *midūs* (Kazlauskas 1959, 25; Zinkevičius 1966, 253).

Tikėtina, kad apibendrintas galūninis daugiskaitos kirčiavimas galėjo veikti ne tik linksniavimo tipų mišimą, bet ir išlaikiusias kamieno kirtį vienaskaitos formas. Dėl kuopinės daugiskaitos poveikio šnektose galėjo atsirasti morfologijos požiūriu antrinių vienaskaitos įnagininko formų su galūniniu kirčiu, plg. *su sūnū aīma* LzŽ 191, *su sūnū* LzT 20, *sūnū* Pns (Zinkevičius 1966, 47), *aīna su sūnū* Pns (LKŽ K) ir pan., plg. dviskaitos galininko formas *dū sūnū (turėjo)* ZtŽ 641, Rod (LKŽ XIV 178), DvŽ K ir kt.

Atrodo, kad galūnėje kirčiuojamų vienaskaitos įnagininko formų atsiradimas galėjo lemti tolesnę *u* kamieno daiktavardžių akcentuacijos raidą. Analogijos principu, t. y. dėl daugiskaitos su oksitonine galūne *-ai* poveikio, šalia baritono *tuřgus* atsirado šnektose retai pasitaikančios formos su nukeltu kirčiu *turgūs* Zt (LKŽ K) ir *turgaūs* Aps (Morkūnas 1989, 96)¹⁷. Ko gera, nemaža įtakos turėjo ir vyraujantis galūninis *u* kamieno daiktavardžių vienaskaitos formų kirčiavimas, plg. *alūs*, *dangūs*, *medūs*, *sūnūs*, *vidūs*, *viršūs*, *žmogūs* ir pan.¹⁸ Tai rodo, kad pietinėse aukštaičių šnektose linkstama ir vienaskaitai apibendrinti galūninio kirčiavimo modelį.

¹⁷ Plg. *turgūs* (4) DrskŽ 423.

¹⁸ Paskelbta prielaida, kad senovėje būta net akūtinės šaknies baritono *dāngus*, plg. *dānga*, *dāngos* ir pan. (Klimavičius 1970, 191–193). Dvejopą – šakninį ir galūninį – šio žodžio kirtį liudija ir senieji raštijos paminklai – M. Daukšos raštai ir 1605 m. katekizmas (Skardžius 1935, 125–126; Zinkevičius 1975, 27–28).

Vis dėlto ši tendencija nėra vyraujanti. Šalia galūninio kirčiavimo formų *sūnūs* ir *žmogūs* paribio šnektose vartojamos ir pastovaus kirčiavimo lytys *sūnus* ZtŽ 641, *sūnus* ZtŽ 74, 92, 158, 209, 254, *sūnus mào* Lz (LKŽ K), *sūnus* Aps (M o r k ū n a s 1989, 96) ir *žmogus* ZtŽ 71, 112, 120, 175, 365, 811, Zt (LKŽ K). Abi kirčiavimo paradigmas egzistavus iš seno liudija kalbos paminklai. M. Daukšos raštai rodo šalia kilnojamojo kirčiavimo modelio, plg. *sunūs*, *sunáus*; *žmogús* ir pan., buvus ir pastovios akcentuacijos formų, plg. *sūnus*, *žmogus žmogaus* ir pan. (S k a r d ž i u s 1935, 124). Dvejopai šie daiktavardžiai kirčiuojami ir 1605 m. katekizme – galūnėje, plg. *sunūs*, *sunáus*, *Sunâus*, *žmogús*, *žmogáus*, ir šaknyje, plg. *sūnus*, *sūnum*, *žmogaus*, *žmogaus* (Z i n k e v i č i u s 1975, 26–27). Manyta, kad ir šnektose šių žodžių iš seno buvo vartojamos kilnojamojo ir pastovaus kirčiavimo lytys (S k a r d ž i u s 1935, 124). Gali būti, kad šakninio kirčiavimo forma *sūnus* chronologiškai atsiradusi vėliau, iš galūnės kirtį atkėlus į šaknį (plg. W i j k 1923, 136–137). Juolab kad šnektose užrašyta ir daugiau pavienių šakninio kirčiavimo atvejų, plg. *kap kažtas l'ietus* DvT 76, *iš viršaus* Dv (LKŽ XIX 629)¹⁹. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad pastovios akcentuacijos lyčių atsiradimas pietinių aukštaičių paribio šnektose neturėtų būti siejamas su sąlyginiu kirčio atitraukimu.

Šakninio kirčiavimo formų atsiradimą gali lemti įvairios priežastys²⁰. Viena iš jų – *u* ir *o* kamienų kontaminacija. Vis labiau vienaskaitos paradigmoje įsigalinčios *o* kamieno formos paprastai kirčiuojamos šaknyje, plg. *sūnas*, *sūno*, *sūnu* / *sūnù*; *tuřgas*, *tuřgo*; *viršas*, *viršo*; *žmogõ* ir pan. Analogijos būdu šakninį kirtį gali gauti ir *u* kamieno formos, pirmiausia – vardininko ir kilmininko lytys, plg. *tadù v'ì.zd'ēs žmogus žmogõ* DvŽ K, *dar bijõs žmogus žmogõ* Lz (LKŽ K) ir pan. Iš surinktos medžiagos matyti, kad tų daiktavardžių, kurių retai vartojamos arba iš viso nevartojamos *o* kamieno vienaskaitos kilmininko formos, plg. *lieto**, *viršo* Lz, Zt, ypač retos *u* kamieno vienaskaitos vardininko šakninio kirčiavimo lytys, plg. *lietus* Dv, *viršus* Pls ir pan.

Šių formų įsitvirtinimas, ko gera, gali būti, kad ir netiesiogiai, susijęs su dviskiemenių *u* kamieno vyriškosios giminės būdvardžių akcentuacija – iki šiol paribio šnektose gausu šakninio kirčiavimo lyčių, plg. *baĩsus*, *bjaũrus*, *brángus*, *suñkus*, *šviẽsus*, *támsus* ir pan. (plg. S k a r d ž i u s 1935, 144–145; žr. dar L a z a u s k a i t ė 1998, 65–68). Kadangi iš seno sutapo nemaža *u* kamieno daiktavardžių ir vyriškosios giminės būdvardžių vienaskaitos formų, šakninis kirtis galėjo būti apibendrintas analogijos principu, plg. *brángus sūnus*, *brángaus sūnaus* ir pan.

Vyriškosios giminės *u* kamieno būdvardžių vienaskaita, paribio šnektose neblogai išlaikiusi senąsias formas, gali turėti įtakos ne tik to paties kamieno daiktavardžių

¹⁹ Dėl medžiagos stokos sunku nustatyti, ar susiformavusi visa daiktavardžių *lietus* ir *viršus* šakninio kirčiavimo paradigma. Labiau tikėtina, kad šaknyje kirčiuojamos tik atskirų linksnių formos.

²⁰ Dieveniškųjų šnektose kirčio atitraukimas iš trumpos galūnės laikomas nesenu reiškiniu ir aiškinamas lietuvių ir slavų (baltarusių, lenkų) kalbų sąveika, plg. *su pōn'u* ir *su pon'ù*, žr. plačiau (M i k u l ė n i e n ė 1995, 450).

kirčiavimo, bet ir linksniavimo raidai. Neretai vartojamos pastovios akcentuacijos *u* kamieno būdvardžių lytys gali palaikyti daiktavardžių vienaskaitos paradigmos šakninį kirtį ir neleisti įsitvirtinti naujosioms *o* kamieno formoms. Galbūt todėl *u* kamieno daiktavardžių vienaskaita šnektose geriau išlaikė senąją fleksiją nei daugiskaita.

ENTWICKLUNGSTENDENZEN DER AKZENTUIERUNG DER ZWEISILBIGEN *U*-STAMMSUBSTANTIVE IN DEN SÜDAUKŠTAITISCHEN UND DEN VILNIUSER OSTAUKŠTAITISCHEN GRENZMUNDARTEN

Zusammenfassung

In diesem Aufsatz werden Mischungsursachen der Akzentuierungs- bzw. Deklinationssystemen der meist vorkommenden zweisilbigen *u*-Stammsubstantive in den südaukštaitischen und Vilniuser ostaukštaitischen Grenzmundarten erörtert.

Aus der Analyse des zusammengetragenen Materials geht zweierlei hervor:

Erstens, der Unifizierungsprozess des Deklinationssystems in den südaukštaitischen und den Vilniuser ostaukštaitischen Grenzmundarten behält dieselbe Richtung wie in den anderen baltischen und slawischen Sprachen sowie in den litauischen Mundarten: Die schwachen Stämme schwinden unter dem Einfluss der starken Deklinationstypen, vgl.: *sūnūs, sūnus* (*u*-Stamm) → *sūnas, sūnai* (*o*-Stamm). Den Übergang des unproduktiven *u*-Stammes in den starken *o*-Stamm bewirken folgende Faktoren: die Entstehung der homonymen Formen, der morphologische Ausgleich des Paradigmas und die Beibehaltung des kollektiven Plurals in den südaukštaitischen Mundarten. Im männlichen Deklinationstyp des schwachen *u*-Stammes ist der Singular in den Grenzmundarten besser erhalten: im Plural dominieren bereits die Formen des *o*-Stammes.

Zweitens, die Entstehung der wurzel- und endbetonten Formen bei den zweisilbigen *u*-Stammsubstantiven, vgl.: *sūnus, tuŗgai* und *turgūs, turgai*, ist nicht nur mit der Vereinfachung des Deklinationssystems (Kontamination der *u*- und *o*-Stämme), sondern auch mit den Akzentuierungsbesonderheiten der *u*-Stammsubstantive selbst (teilweise auch der Adjektive desselben Stammes) in Verbindung zu setzen.

VIETŲ VARDŲ SUTRUMPINIMAI

- Aps – Apsas, Breslaujos r., Vitebsko sritis, Baltarusija
- Arm – Armoniškės, Varanavo r., Gardino sritis, Baltarusija
- Asv – Asava, Varanavo r., Gardino sritis, Baltarusija
- Blt – Balatna, Varanavo r., Gardino sritis, Baltarusija
- Dv – Dieveniškės, Šalčininkų r.
- Grv – Gervėčiai, Astravo r., Gardino sritis, Baltarusija
- Lz – Lazūnai, Yvijos r., Gardino sritis, Baltarusija
- Mlk – Malkava, Mstislavo r., Mogiliovo sritis, Baltarusija
- Nč – Nočia, Varanavo r., Gardino sritis, Baltarusija
- Pls – Pelesa, Varanavo r., Gardino sritis, Baltarusija
- Pns – Punksas, Lenkija, Suvalkų gubernija
- Ram – Ramoniškės, Varanavo r., Gardino sritis, Baltarusija

Rod – Rodūnia, Varanavo r., Gardino sritis, Baltarusija
 Sn – Seinai, Lenkija, Suvalkų gubernija
 Šlt – Šaltiniai, Dieveniškų apyl., Šalčininkų r.
 Vrnv – Varanavas (Balatna), Gardino sritis, Baltarusija
 Zt – Zietela (Diatlovo), Gardino sritis, Baltarusija
 Žrm – Žirmūnai, Varanavo r., Gardino sritis, Baltarusija

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- Ambrzas S., 1993, Daiktavardžių darybos raida, Vilnius.
 BltT – Lietuvių tarmių tekstai. Balatna (Varanavas), 1. Parengė E. Grinaveckienė, Vilnius, 1994.
 Būga K., 1961, Rinktiniai raštai, III, Vilnius.
 DrskŽ – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas, Druskininkų tarmės žodynas, Vilnius, 1988.
 DvT – D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, Dieveniškų šnektos tekstai, Vilnius, 1997.
 DvŽK – Dieveniškų šnektos žodyno kartoteka, Vilnius.
 Endzelīns J., 1951, Latviešu valodas gramatika, Rīga.
 Girdenis A., A. Rosinas, 1977, Lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo tipų hierarchija ir pagrindinės jos kitimo tendencijos, – Blt XIII (2) 338–348.
 Girdenis A., 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai, Vilnius.
 Grumadienė L., 1994, Keletas naujesnių Punsko šnektos linksniavimo ir kirčiavimo ypatybių, – LKK XXXIV 97–106.
 Jonaitytė A., 1989, Tarmės apžvalga, – Gervėčiai, Vilnius, 230–237.
 Kardelytė J., 1975, Gervėčių tarmė (fonetika ir morfologija), Vilnius.
 Kazlauskas J., 1958, Lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo paprastėjimas. Disertacija (rankraštis), Vilnius.
 Kazlauskas J., 1959, Daiktavardžių (*i*)u linksniavimo nykimas, – LKK II 17–45.
 Kazlauskas J., 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius.
 Klimavičius J., 1970, Dėl kai kurių žodžių literatūrinės formos ir kirčio (M. Daukšos „Postilės“ *dągus* – *dąngus*), – LKK XII 191–193.
 Lazauskaitė V., 1998, Dėl u kamieno būdvardžių ir jų abstraktų kirčiavimo raidos, – Blt XXXIII (1) 65–70.
 Lipskienė J., A. Vidugiris, 1976, Dieveniškų tarmė, – LKK IX 183–222.
 Lipskienė J., 1968, Tarmės apžvalga, – Dieveniškės, Vilnius, 185–190.
 LKA – Lietuvių kalbos atlasas, III: Morfologija. Ats. red. K. Morkūnas, Vilnius, 1991.
 LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, IX–XIX, Vilnius, 1973–1999.
 LKŽK – Lietuvių kalbos žodyno kartoteka, Vilnius.
 LzT – J. Petrauskas, A. Vidugiris, Lazūnų tarmės tekstai, Vilnius, 1987.
 LzŽ – J. Petrauskas, A. Vidugiris, Lazūnų tarmės žodynas, Vilnius, 1985.
 Mažiulis V., 1970, Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija), Vilnius.
 Mažiulis V., 1988, Prūsų kalbos etimologinis žodynas, I, Vilnius.
 Mažiulis V., 1997, Prūsų kalbos etimologinis žodynas, IV, Vilnius.
 Mikulėnienė D., 1995, Tarmės garsyno ypatybės, – Dieveniškės, Vilnius, 448–455.
 Mikulėnienė D., 1996, Dėl linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse, – LKK XXXIV 148–155.
 Morkūnas K., A. Vidugiris, 1957, Kai kurie šiaurės rytų Lietuvos tarmių bruožai, – Lietuvos TSR MA darbai, A serija, II(3), 177–189.
 Morkūnas K., 1969, Rytų aukštaičių pietinės tarmės morfologija, – LKK XI 107–146.
 Morkūnas K., 1989, Apso lietuvių šnektos daiktavardžių kaityba, – LKK XXVIII 91–98.
 Morkūnas K., 1995, Daiktavardžių dviskaitos reliktai, – Dieveniškės, Vilnius, 455–458.

- Rinkauskienė R., 1998, Vyriškojo linksniavimo paprastėjimas uteniškių tarmėje, – Blt XXXIII (1) 185–197.
- Salys A., 1992, Raštai, IV. Lietuvių kalbos tarmės, Roma.
- Senkus J., 1958, Kai kurie Lazūnų tarmės ypatumai, – Lietuvos TSR MA darbai, serija A, I, 183–193.
- Senkus J., 1959, Lazūnų tarmės tekstai, – LKK II 215–230.
- Skardžius P., 1935, Daukšos akcentologija, Kaunas.
- Skardžius P., 1943, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius.
- Stang C. S., 1966, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo etc.
- Stundžia B., 1981, Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai, – LKK XXI 185–198.
- Šachmatov, 1957 – A. A. Шахматов, Историческая морфология русского языка, Москва.
- Pantren, 1958 – П. Шантрен, Историческая морфология греческого языка, Москва.
- ŠltT – E. Grinaveckienė, Šaltinių šnektos tekstai, – LKK XXX 134–180.
- Šukys J., 1960, Būdingesnės Ramaškonių tarmės ypatybės, – LKK III 177–187.
- Tuomienė N., 2001, Ramaškonių šnektos *u*, *ju* kamienų daiktavardžių linksniavimas, – Paribio tarmių ir kalbų problemos (tarptautinės konferencijos, skirtos Europos kalbų metams, pranešimai), Šiauliai, 156–169.
- Wijk N. van, 1923, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, Amsterdam.
- Vidugiris A., 1969, Zietelos tarmės daiktavardis, – LKK II 147–180.
- Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1975, Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1980, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, I, Vilnius.
- ZtŽ – A. Vidugiris, Zietelos šnektos žodynas, Vilnius, 1998.